

GEMEENSCHAPPELIJKE TOILETTEN IN DE 15DE – 16DE EEUW

Met twaalf of veertien broederlijk en zusterlijk naast elkaar aan de Gentse Minnemeers

Luc Devriese

Samenvatting

2

In 1478 vroegen bewoners van de buurt rond de Gentse Minnemeers aan de schepenen om maatregelen te nemen tegen verontreiniging van hun bleekweide door fecaliën van mens en dier. De vragen en voorstellen (hier in een versie uit 1543) betroffen ondermeer het maken van een groot gemeenschappelijk toilet: ‘eene heymelichyede met twaalf of veertien gaten’. Die moest er komen ten behoeve van iedereen, zowel mannen als vrouwen, zowel vreemden als ingezetenen, zo stelt de tekst in het schepenenboek letterlijk. Hoewel het er op lijkt dat een en ander in openlucht gebeurde, wijst de toen in Gent gebruikelijke term ‘heimelijkheid’ er op dat er wel zeker enig schaamtegevoel bij te pas kwam.

De plaats was niet toevallig gekozen. Op de Minnemeers lag er eeuwenlang een publieke mestvaalt waar organisch afval vanuit kleine mesthopen op diverse plaatsen in de stad naar toe gevoerd werd alvorens naar het platteland verscheept te worden ter bemesting van landbouwgronden. Het hier beschreven geval betreft een uitzonderlijke archiefvondst, maar vermoedelijk werden de talrijke open mestvaalten her en der in de stad zeer algemeen als vrij toegankelijke toiletten gebruikt.

Inleiding

Onze middeleeuwse steden waren heel wat properder dan wat in alerhande, soms niet van sensatiezucht gespeende beschrijvingen gesuggereerd wordt.¹ In een vroegere bijdrage aan dit tijdschrift werd beschreven hoe in de Vlaamse steden vloeibare en vaste uitwerpselen van mens en dier eeuwenlang zorgvuldig verzameld werden om naar het platteland gevoerd te worden.² Deze producten waren daar zeer gegeerd en hoog gewaardeerd om de overwegend gemakkelijk bewerkbare maar vrij arme zandige gronden te bemesten. De praktijk resulteerde in een win - win situatie in de volle betekenis van die uitdrukking: rijkere opbrengsten van de landbouw en propere (of properder) steden. Dit helpt mede de relatieve rijkdom en bevolkingsdichtheid van onze streken vanaf de late middeleeuwen verklaren.

Veel huizen waren voorzien van een privaat. Onvoldoende functionerende drinkwaterputten werden dikwijls in gebruik genomen als beerputten waarin niet enkel feces en urine terechtwamen maar ook ander afval. Ze vormen het uitverkoren onderzoeksterrein van stadsarcheologen, een rijke bron van informatie over het dagelijkse leven in vroeger eeuwen. Meestal waren de privaten op kleine open ruimten achter de huizen: op koertjes. Vandaar de typisch Vlaamse uitdrukking 'naar de koer gaan' en het nu wel volledig verdwenen bordje 'Koer' of 'Cour' in onze cafés. Soms werden er houten bouwseltjes geïnstalleerd boven waterlopen of afvoergoten, in andere gevallen boven de beerputten. In Gent werden ze 'heimelijkheid' of 'aisement' genoemd, elders 'wijkhuiske'. Het boek 'Het Latrinaire Gebeuren', standaardwerk van Danny Lamarcq, illustreert dat alles op voortreffelijke wijze in woord en beeld.³

Gemeenschappelijk

Niet zelden diende een dergelijke beerput voor twee of meer huizen. Tot in de jaren 1950 waren in de armere buurten en vooral in de beluiken of 'citeetjes' primitieve gemeenschappelijke, nauwelijks afgesloten toiletten in gebruik. De auteur van het schrijfsel dat je nu leest, herinnert zich nog levendig hoe hij als kind rond 1950 samen met zijn moeder, jongere zusjes en broertje iedere avond voor het slapengaan in open lucht ging pissen. Dat gebeurde met zijn allen op een rij boven een afvoergoot onder een afdak achter het boerenhuis op het

West-Vlaamse platteland. Na tot ieders tevredenheid volbrachte taak werd alles weggespoeld met een fikse klets pompwater. Voor de grote boodschappen was er het ‘vertrek’ met plank en gat, één gat, boven de beerput, deur met hartvormig kijkgat en stukjes krantenpapier aan een touwtje. Maar ook in de rijkere huizen vormde de ‘stoelgang’, het naar de ‘stoel’ gaan, niet zelden een gemeenschappelijk familiaal gebeuren. Lamarcq citeert Maurice Maeterlinck, in 1862 geboren in een zeer welstellende familie: *‘... dans les anciennes maisons flamandes on trouvait encore, il n’y a pas bien longtemps des W.C. ou l’on voyait à côté de deux sièges pour les parents, d’autres plus petits destinées aux enfants ...’*

Sommige accommodaties waren goed voorzien op gemeenschappelijk gebruik. In Diest bleef tot in de vijftiger jaren van de vorige eeuw zelfs een ‘tienzitter’ bewaard, schrijft Lamarcq. In de buurlanden ontbreken dergelijke gemeenschappelijke toiletten evenmin. En uiteraard kennen we de Chinese praktijken. De luxueuze Romeinse latrines met hun in steen gehouwen banken met gaten ‘en congrès’ zijn een obligaat item in elk boekwerk over het dagelijkse leven bij de Antieken, al was de realiteit voor de gewone man en vrouw ongetwijfeld heel wat minder comfortabel.⁴ Maneschijn was er soms wel, maar rozengeur ...?

Openbare toiletten ...

Gegevens over openbare toiletten in vroeger eeuwen zijn schaars. Voor zover ze geen onderdeel vormen van het rijkere leven zoals de Romeinse badhuizen, waren alle toiletten privé, letterlijk privaat. In de belangrijke gebouwen zoals het Gravensteen, het Spijker aan de Graslei en het Belfort – om ons tot Gent te beperken - waren er wel latrines voorzien, soms zelfs meerdere bijeen.⁵ In het Prinselijk hof ten Walle (het Prinsenhof) werden onder impuls van hertogin Margaretha van York zelfs vrij gesofistikeerde toiletten geïnstalleerd.⁶ Die waren uiteraard bedoeld voor de mensen die er vertoefden en de bezoekers. Men kan die voorzieningen bezwaarlijk als openbare toiletten beschouwen.

Waar kon de gaande en komende man en vrouw dan wel een al dan niet grote boodschap kwijt? Op het platteland en in de kleinere steden was er geen enkel probleem, mogen we aannemen, maar in de stad lag dat anders. We citeren de Leuvense onderzoeker Raymond Van Uytven (6): *Publieke latrines waren schaars en velen aarzelden niet om hun gevoeg te doen en te plassen waar het hun uitkwam! Een middel om*

*dit euvel tegen te gaan was op de meest bedreigde muren een heiligenbeeld te schilderen.*⁷

Er bestonden geen verboden daaromtrent en dus ook geen overtredingen. Hoogst zelden werd dan toch iemand beboet, maar als wandaad gold dan het feit dat men een gebouw als symbool van macht ont-eerde. Dat overkwam in 1500 de al bejaarde Bourgondische hoveling Jehan Molinet die *vint espurger sa vesie (blaas) à Gravestien, ung fort chastiau, en pissant dessoubs ung cresteau.*⁸ Ook bij een ander type machtige gebouwen kon dat niet ongestraft. Het spreekwoord ‘Plassen tegen de kerk’ betekent ‘gevaarlijk te werk gaan’. Wel werden er aan sommige kerken, allicht in latere tijden, urinoirs geïnstalleerd. In Gent was dat het geval met de O.L. Vrouw – Sint Pieterskerk.⁹

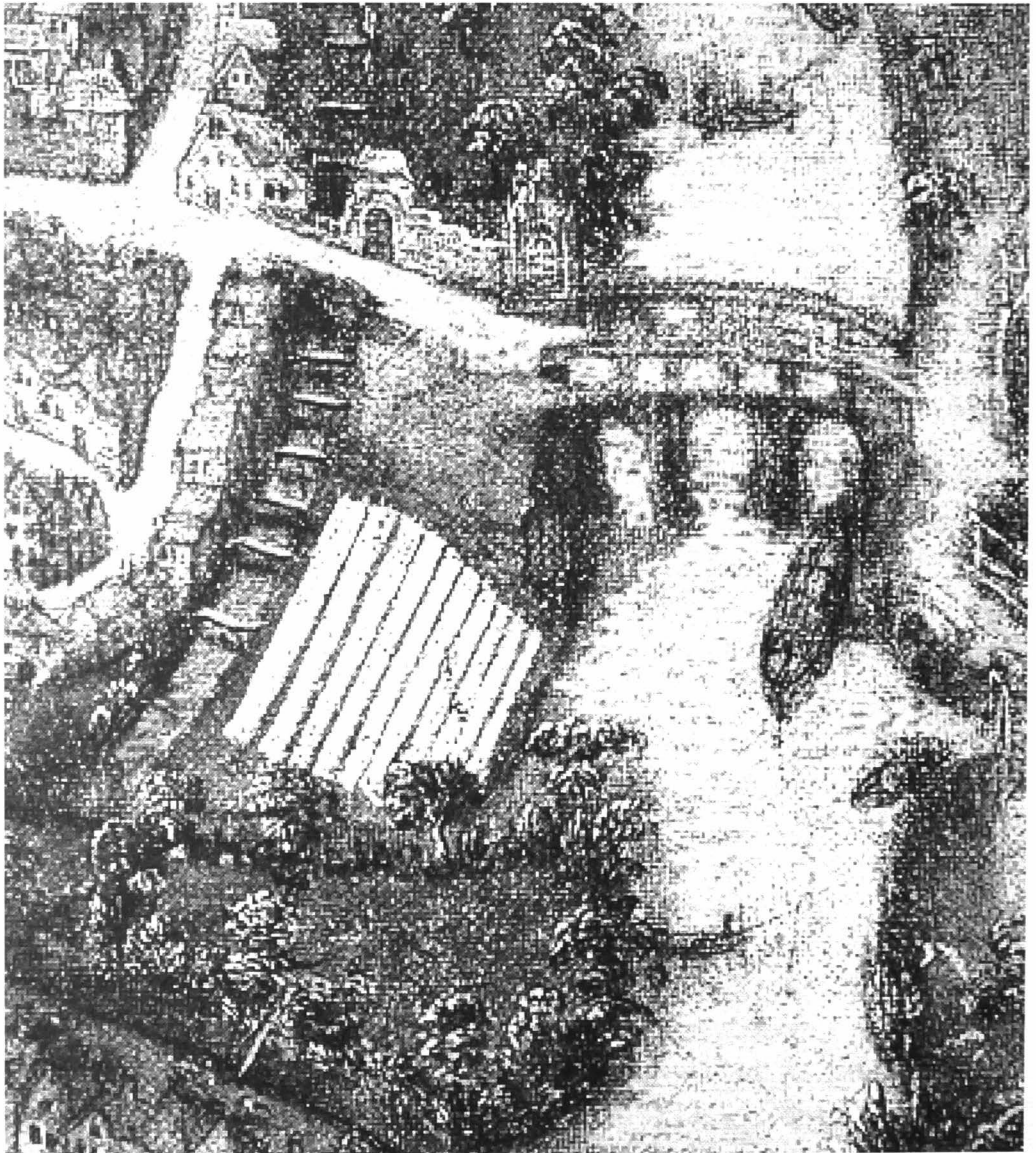
... aan de Minnemeers

Er bestonden wel degelijk betere en minder gevaarlijke mogelijkheden om zich te ontlasten. Gegevens daaromtrent zijn echter schaars. Een enkel uitzonderlijk document brengt ons naar de Gentse Minnemeers, ruim een half millennium geleden.¹⁰ De buren en parochianen van Sint – Jacobs vragen in 1478 aan de Gentse schepenen van de Keure onder meer de toelating tot het *’fonderen, stellene ende makene eene hey-melichyede met twaalf of veertien gaten omme alle manieren van persoonen, mannen ende vrouwen, also wel vremde als insetene daertoe ende up te gaene’.*

Om een en ander te begrijpen moeten we voor ogen houden dat de Minnemeers een speciaal statuut had. Het was een ‘upstal’, een zone die ‘gemeen’ gebleven was, niet verkaveld. Die strekte zich uit aan beide zijden van de weg die naar de toenmalige Minnemeersbrug liep tussen de Leie en de Minnemeersgracht.¹¹ Dat ‘gemeen’ moet niet al te ruim geïnterpreteerd worden. De buren en parochianen benadrukken in 1478 nog eens schriftelijk een al lang geldende regeling die bepaalt dat enkel zij de ruimte mogen gebruiken en dan nog alleen om hun eigen lakens te bleken. Alleen zij mochten er bouwmaterialen opslaan.

Maar daarmee liep het blijkbaar grondig mis. Niet enkel komt Jan en alleman daar goederen opslaan, de plek wordt onbruikbaar als bleekterrein omdat *peerden, coeyen, veerckenen, gansen ende onreyne beesten daghelicx haerlieder voetsele* komen zoeken en daarmee de meersen *onreyne maken*. En daar willen de buren paal en perk aan

stellen, letterlijk. Ze vragen toelating om langs weerszijden van de straat tussen het stenen brugje over de gracht en de Minnemeersbrug over de Leie *met ... mueren afschutten ende sluten moghen met eenen clapheckene up elcke zyde dienende teghen 't uute ende inne ghelooop vanden beesten*. Meer dan waarschijnlijk was de toiletgelegenheid niet overdekt, maar door die muur wellicht wel afgeschermd van de straat.

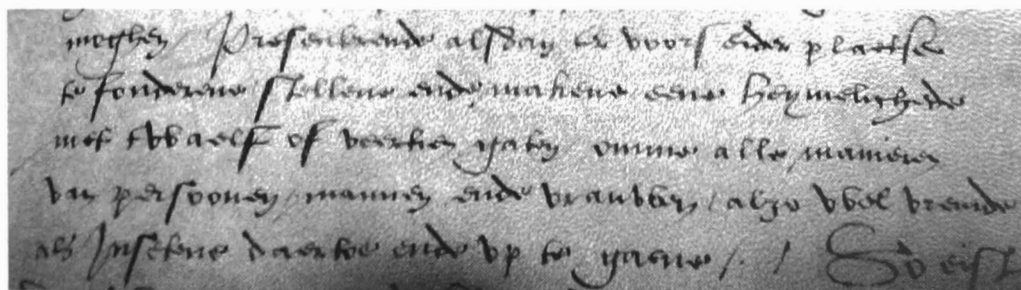

Afb. 1. De Minnemeers met blekend textiel op het zicht op Gent anno 1534 (STAM, detail).

Gemeenschappelijke openbare mestvaalt

Vanouds was er op de Minnemeers een centrale verzamelplaats afgebakend voor de stadsmest die vanuit kleine 'messingen' op de meest diverse plaatsen in de stad naar daar gebracht werd.¹² De uitdrukking 'meest diverse plaatsen' mag je letterlijk nemen. Overal in de stad

werden fecaliën van mens en dier samen met stalstro en oud stro van daken en stroslaapzakken, riet en ander organisch afval verzameld op kleine mesthopen. Dikwijls op de oever van een waterloop, maar er waren er ook elders en op plekken waar je ze niet zou verwachten. Dat je er een had aan de Vlasmarkt (toen de Gentse rundermarkt, met er naast de schaapsmarkt en de varkensmarkt) is begrijpelijk. Ook de *messync* op de Kouter (de 'Peerdekouter') kan er nog mee door. Bij de schepenhuizen (het stadhuis) hoorde een paardenstal, met bijhorende mesthoop, mogen we aannemen.¹³ Overall waren er, bij voorkeur aan steegjes uitmondend op een van de vele waterlopen, op publiek en op privéterrein. De mestvaalten werden in de vele eeuwen dat er nog geen georganiseerde ruimdienst bestond ook gebruikt als tijdelijke opslagplaats voor allerhande afval. Zoals gezegd werden onze steden destijds vrij proper gehouden, maar het stonk er wel, zij het dan ruraal. Vee werd trouwens heel lang midden in de stad gehouden, paarden zelfs tot een heel eind in de 20ste eeuw, tot op het moment dat ze definitief verdreven werden door de auto.

Afb. 2. Het bewuste tekstfragment (SAG reeks 93 nr. 38): *fonderen, stellen ende makene eene heymelichyede met twaelf of veertien gaten omme alle manieren van persoonen, mannen ende vrouwen, also wel vrende als insetene daertoe ende up te gaene.*

Het verzamelpunt aan de Minnemeers was goed gekozen. Het was gelokaliseerd op 'gemene' grond dicht bij het centrum, aan de oever van de Leie van waaruit de mestboten gemakkelijk de Schelde, de Schipgracht en de Lieve, kortom het hele hinterland konden bereiken. De mestvaalt op de Minnemeers kan je dus – alle verhoudingen in acht genomen - op één lijn stellen met de beruchte Cloaca Maxima van het antieke Rome aan de Tiber, al was die laatste wel eerder te vergelijken met een hoofdriolering uitmondend in de rivier.

En hoe kon het ook anders, de 'centrale mesthoop' op de Minnemeers vertoonde neiging om uit te breiden, en ook daarmee waren de buren van Sint – Jacobs niet opgezet. Ze vergaten dan ook niet hun schepenen er op te wijzen *dat men in zelve plecke gheenen messync en*

(mag) *maken breedere of meer dan de principaele plaetse ... van oudts daertoe gheordenneert.*

De heren gingen niet lichtvaardig te werk. Drie schepenen werden afgevaardigd om de toestand ter plaatse te beoordelen, samen met de twee stadserfscheiders (stedelijke bouwmeesters en toezieners op eigendommen). Ze stemden in met al de verzoeken, meer nog, ze bepaalden dat de overtreders een zware boete zouden oplopen: drie pond parisis (60 groten) voor *elc poinct dat men daer teghen dade of in ghebreke ware also dicwile ende menichwarf alst ghebuerde*. Dat bedrag was gelijk aan niet minder dan (ongeveer) tien daglonen van een diender uit het bouwvak.

Op de vele messingen?

Ook al weten we verder niets over het openbaar toilet aan de Minnemeers, we mogen aannemen dat het er kwam. Andere archiefgegevens over gelijkaardige toiletten zijn niet gekend. Was het dan uniek? Waarschijnlijk niet. Ook andere buurtschappen namen misschien gelijkaardige initiatieven die nooit door de schepenen bekrachtigd werden of moesten opgeschreven worden omdat ze op privé domein tot stand kwamen.

8

We weten het echt niet. maar we kunnen toch een mogelijkheid opperen die ons meer waarschijnlijk lijkt dan de al of niet beschilderde muren van Van Uytven. Men kon toch overal in de stad gebruik maken van de open mesthopen, ook voor de 'grote boodschap'. Op het Franse platteland deed men dat tot ver in de 20ste eeuw. Waarom niet, eigenlijk? Best mogelijk dat de vele straatdekenijen (buurtschappen) daarbij voor wat comfort zorgden ter plekke: een zitmogelijkheid onder de vorm van een horizontale balk zoals er eeuwenlang geconstrueerd werden boven gemakputten of gemakgrachten (*fosses d'aisance*) in soldatenkampementen.¹⁴ Of misschien wel hier en daar super luxueus, zoals aan de Gentse Minnemeers: een plank boven de mestvaalt met een of meerdere gaten, en wat verder nodig was binnen handbereik: geen toiletrol maar stro, bladeren of mos.

Ook moeten we ons realiseren dat grote oppervlakten binnen de stadsvesten nog agrarisch waren. Uitgestrekte laaggelegen zones in het westen, noorden en zuiden van Gent waren overstromingsgebieden die eeuwenlang gebruikt werden als meersen. Je had er grachten

en dammen (dijken) waar je in of achter enigszins kon schuilen.¹⁵ En verder waren er natuurlijk nog de vele steegjes en 'steeghers' (watertrappen) her en der in de stad. De professionele mestrappers haalden niet enkel paardenvijgen op, mogen we aannemen.¹⁶ De huidige Gentse Stadhuissteeg heette vroeger Pitsteeg omdat ze leidde naar Te Putte (oudste woordvorm Te Pitte) en vanzelfsprekend werd dat de Pissteeg in het gewone taalgebruik.¹⁷ Tot voor enkele decennia was het Hazewindsteegje tussen de Graslei en de Korenmarkt berucht op dat gebied. Andere steegjes die voor dergelijk gebruik uiterst geschikt waren, werden al decennialang afgesloten, maar bij die steeg was dat enkel tijdens de Gentse Feesten het geval. Wanneer het de spuigaten dreigde uit te lopen, inderdaad.

Afb. 3. Net iets beter dan aan de Minnemeers in de jaren 1470: toiletten van de cité Vera Paz in het Sasseblindeken tussen de Voormuide en de Sassekaai in 1933 (collectie beluiken Roger Moreau, Documentatiecentrum DSMG, Begijnhof, Sint-Amandsberg).

Noten

- ¹ Vooral in Corbin, A., *Le miasme et la jonquille. L'odorat et l'imaginaire social. XVIIIe –XIXe siècles*, s.l., Aubier Montaigne, 1982, pp. 335. Vertaald als *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*, Nijmegen, 1999, 2de druk, pp. 382.
- ² Devriese, L., De oude Vlaamse stad onwaarschijnlijk proper dank zij de landbouw. In: *Van Mensen en Dingen*, Gent, 2012, jg. 10 nr. 1, p. 76-96.
- ³ Lamarcq, D., *Het latrinaire gebeuren*, Gent, 1993, pp. 308.
- ⁴ Janssen, G.E.M., Koloski-Ostrow, A. O., Moormann, E. M. (red.): *Roman toilets: their archaeology and cultural history*, Leuven, 2011.
- ⁵ Van Doorne, G., *Omtrent het Gravensteen in Gent*, Brussel, 1992, p. 11; Lamarcq, D., 1993, p. 53.
- ⁶ Lievois, D., Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië. In: Laleman, M.C. (red.), *Het prinselijk Hof ten Walle*, Gent, 2000, p. 186 -198.
- ⁷ Van Uytven, R., *De zinnelijke middeleeuwen*, Leuven, 1998, p. 196.
- ⁸ Lievois, D., Openbare zedenschennis bij het doopfeest van Karel van Habsburg. In: *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 2002, jg. 32 nr. 3, p. 134-135.
- ⁹ Zie bijgaand artikel in dit tijdschrift (Devriese, L., Openbare toiletten in Gent 1850 – 2014).
- ¹⁰ Stadsarchief Gent (SAG) reeks 93 nr. 38, f. 249v -251v. De klachten en voorstellen werden meer dan een halve eeuw na 1478 overgeschreven bij de 'ordonnantien politique', verzameld in een fors boekdeel. Vijf van de zeven aanvragers kunnen we lokaliseren als huiseigenaars in de Waterwijk: Willem van Nieuwenhuus (aan het brugje over de Minnemeersgracht), Claes Burc (aan de Oudevest), Jan de Muldere (in de Sint-Katelijnestraat, Jan de Bake (aan de Oudevest en in de Sint-Katelijnestraat) en Jan Hautrape (in de Sint-Katelijnestraat en in de Gelukstraat). Hun namen staan vermeld in de stadscijnsboeken, SAG reeks 152 nr. 7, f. 10, 10v, 13, 15v, 17, 23v en 26; van sommigen onder hen ook in het daarop volgende boek reeks 152 nr. 8. Allen in de Waterwijk waarin ook de Minnemeers gesitueerd is.

- ¹¹ De brug lag destijds ongeveer in het verlengde van de huidige Goudstraat meer stroomopwaarts dan nu (Devriese, L., *De Gentse Waterwijk. De Stad verkavelt het terrein.* In: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 1998, jg. 22 nr. 4, p. 22-39).
- ¹² Devriese, L., 2012, p. 82; Floin, A., *Niet-industriële milieuhinder te Gent in de zeventiende eeuw.* Ugent scriptie, 1996-1997, pp. 102; SAG, Nota's straten, Minnemeers.
- ¹³ Mestvaalt op de Kouter in 1449-1450 in SAG, reeks 400 nr. 17, f. 161v.; 'in der scepenen huus ende peertstal' in SAG reeks 400 nr. 16.
- ¹⁴ Dekkers, M., *De kleine verlossing of de lust van het ontlasten*, Amsterdam, 2014, p. 64.
- ¹⁵ Ook andere Vlaamse en Brabantse steden hadden grote agrarische zones binnen hun vesten. De 17de-eeuwse militaire kaarten van de stedelijke bebouwing door J. van Deventer geven daarvan een goed idee. Zie de vergelijking van Gent met andere steden in Coene, A., De. Raedt, M., *Kaarten van Gent / plannen voor Gent*, 2011, p. 34-39.
- ¹⁶ Devriese, L., Mestramer van stiel. In: *Ghendtsche Tydinghen*, 2005, jg. 34, p. 338-339
- ¹⁷ Gysseling, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, 1954, p. 68.